

*NUNQUAM AUTORES,
SEMPER INTERPRETES*

A MAGYARORSZÁGI FORDÍTÁSIRODALOM
A 18. SZÁZADBAN

Szerkesztette
Lengyel Réka

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézet

Budapest, 2016

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta

© MTA BTK, 2016

© A szerzők, 2016

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát is.

ISBN 978-615-5478-25-3

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Irodalomtudományi Intézet

Felelős kiadó: Fodor Pál főigazgató (MTA BTK)

Nyomdai előkészítés:

MTA BTK Történettudományi Intézet

tudományos információs témacsoport

Vezető: Kovács Éva

Borítóterv: Hubert Katalin

Tördelés: Hudecz Andrea

Nyomdai munka: Prime Rate Kft.

Felelős vezető: dr. Tomcsányi Péter

„Már régtől fogva vádoltatik, sőt gyaláztatik a mi Magyar Nemzetünk azért, hogy a könyvek olvasására nem sok kedve vagyon; legalább bizonyos is az, hogy arra még eddig nincsen olyan közönséges hajlandósága, mint más jól palléroztatott Nemzeteknek. Az Anglusok, Franciák, Belgák és egyszóval egész Európának majd minden egyéb Nemzetei annyira gyönyörködnek ezen legörvendetesebb és leghasznosabb időtöltésben, t. i. a jó könyvek olvasásában, hogy az ő született nyelveken minden esztendőben újjabb-újjabb könyvek nagy számmal nyomtattnak, [...] Úgy tetszik mindazonáltal (és mely nagy örömet érez az én szívem, hogy édes Nemzetemről ilyen bizonytságot tehetek), úgy tetszik, mondom, hogy a mi Nemzetünk kezdi magát ezen vádoltatás alól felszabadítani! Úgy tetszik, hogy már egynéhány esztendőktől fogva közönségesebb virtusa kezd lenni a Magyaroknak a jó Könyvek olvasására való szíves indulat! És úgy tetszik, hogy már egynéhány esztendőktől fogva a mi tudósaink szorgalmasabban írnak, mivel az ő könyveik szorgalmasabb olvasókat találnak!”
(*A svéciai Grófné G***né asszony élete, Előljáró beszéd,*
Torday Sámuel fordítása, 1772)

„Az odahaza ülő úrfiaknak pedig többnyire puska, pipa, jó kopó vizsla, kutya s játék a beszédjek. És ha azon kívül tovább nyájas beszédekre jön a dolog, szép históriák helyett elkezdnek igen semmiségeket beszélleni, mely is ebből áll p. o.: Hejji, hol volt, hol nem volt hetedhét országon, még az Óperenciás tengereken is túl, volt egy vén Aszszony, aki úgy meg fejte az ágast, hogy a Jutka majorosné teheneit se feji meg különben. Ily szép históriákat hallottam sokaktól, az ország eleit nem is tudják kicsoda s micsoda, az egy viceispány urak, s szolgabíráknál nem is ismernek nagyobb urakat lenni szegények.”
(*Erkölcsei iskola, Előljáró beszéd,*
Farkas Antal fordítása, 1790)

Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi Osztálya és a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolája 2014. október 1–3. között Miskolcon tudományos konferenciát rendezett *Nunquam autores, semper interpretes: A magyarországi fordításirodalom a 18. században* címmel. A tanácskozás központi témája a 18. századi magyarországi fordításirodalom története volt, kitekintéssel a 19. század első évtizedeire. A 18. századi magyar irodalom, a *litterae* egészét tekintve azt látjuk, hogy – a korábbi évszázadokhoz hasonlóan – az irodalmi műveket tekintve sokkal nagyobb a fordítások és átdolgozások, mint az eredeti alkotások száma. A magyar irodalomtörténet-írás fontos feladata a fordítók által létrehozott hatalmas szövegegyüttes rendszeres és módszeres vizsgálata, de a kutatás e területen csupán részeredményeket tudott felmutatni. A témát mind ez idáig egyetlen szerző, Vörös Imre tárgyalta monografikus szinten.¹ A század végén keletkezett fordításelméleti alapszövegeket több alkalommal közreadták, s többen elemezték.² Fontosabb fordítói életművek esetében is történt komolyabb előrelépés (Mikes, Faludi, Kazinczy). Egyre több jel mutat továbbá arra, hogy jóval több alkotónál kell feltételeznünk az olykor jelölt, máskor jelöletlenül hagyott idegen nyelvű szövegek használatát és fordítását, mint azt korábban sejtettük. A konferencia ötletét az adott terület rendszeres kutatásának hiánya

¹ VÖRÖS Imre, *Fejezetek XVIII. századi francia-magyar fordításirodalmunk történetéből*, Bp., Akadémiai, 1987 (Modern Filológiai Füzetek, 41).

² Vö. például: BURJÁN Monika, *A fordításról való gondolkodás története Magyarországon 1787 és 1883 között*, PhD disszertáció, Szeged, 2003; *Kettős megvilágítás: Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig*, szerk. JÓZAN Ildikó, JENEY Éva, HAJDU Péter, Bp., Balassi, 2007 (Pont fordítva, 4); *A műfordítás elveiről: Magyar fordításelméleti szöveggyűjtemény*, szerk. JÓZAN Ildikó, Balassi, 2008 (Pont fordítva, 7).

adta, a szervezők célja az volt, hogy elkezdődjék a vonatkozó témák és módszerek számbavétele, hogy megismerhetővé váljanak a legújabb eredmények, lendületet kapjanak a szövegek központú, illetve komparatív szempontú vizsgálatok.

A tanácskozás fő címéül annak a Seneca-idézetnek egy részletét választottuk, melyet Kármán József saját megállapításait alátámasztandó illesztett bele *A nemzet csinosodásába*. A szerző ehelyütt részletesen kifejti véleményét a hazai szerzők fordítói gyakorlatáról, s az ezzel kapcsolatos bajokról és teendőkről.³ Kármánnak a személyes érintettség ellenére is tárgyilagos láttelele, melyet a szemtanú hitelességével kora kulturális viszonyairól készített, jelentős forrásértékkel bír, s megbízható adatokkal szolgál a korszak irodalom- és művelődéstörténeti értékeléséhez. Az író véleménye szerint a 18–19. század fordulójának irodalmi és tudományos teljesítménye kezdetleges szinten áll, s más országokéhoz viszonyítva elmaradottnak mondható. E kezdetlegességet – elvetve a kedvezőtlen klimatikus adottságokat mint lehetséges magyarázatot – a magyar társadalmat jellemző szociális, gazdasági, nyelvi-kulturális és egyéb tényezőkkel indokolja. Megállapításainak igazát az irodalom történetének mai szemlélője is könnyen beláthatja, hiszen azokkal más közvetlen és közvetett források adatai, illetve a vonatkozó kutatások eredményei is egybevágóak.

Magyarország társadalmi-politikai-gazdasági helyzetének stabilizálódása, a közoktatás expanziója, a lakosság nyelvi ismereteinek bővülése, a kereskedelmi forgalomban hozzáférhető könyvek számbeli gyarapodása kedvezett ugyan a könyves műveltség terjedésének a 18. század folyamán, ez a tendencia azonban még a század végén is csak a társadalom szűk rétegeiben volt érzékelhető. Ahogyan Kármán is utal rá, csupán kis létszámú olvasóközönség tartott igényt efféle művekre, s igen kevés pénzt tudott erre áldozni. Ezzel egybehangzóan az 1780-as évek elején a pesti Weingand könyvkereskedő cég alkalmazottja a svájci Société Typographique de Neuchâtel könyvkiadóhoz írott levelei egyikében a magyarországi könyvpiacról szólva így fogalmaz: „egy univerzális jellegű nemzet és ország, amelyiket évszázadokon keresztül kegyetlen és véres háborúk dúltak, nincs

³ KÁRMÁN József, *A nemzet csinosodása = Magyarországi gondolkodók, 18. század: Bölcsészettudományok, II*, szerk. TŰSKÉS Gábor, LENGYEL Réka, Bp., Kortárs Kiadó, 2015 (Magyar Remekírók, Új Folyam), 937–956, jegyzetek: 1322–1330.

még a művelődésnek azon a fokán, hogy olyan szerzői legyenek, akik biztosítani tudnák a könyvkereskedőknek a nyomdai költségek megtérülését.”⁴ A lakosságnak még a tanultabb, iskolázott rétege sem vált rendszeres olvasóvá; Kármán ide vonatkozó megjegyzései sok kortársa véleményével csengenek egybe. Az egyházi és az állami cenzúra szintén döntő mértékben szorította vissza a magyar nyelvű tudományos és fikciós irodalmi művek keletkezését, ahogyan egyik legfőbb akadályát képezte az olvasási kedv általában vett növekedésének is.

A magyarországi társadalmi, gazdasági és kulturális feltételek a 18. század végén nemcsak az olvasók, de az írók, tudósok oldaláról sem tették lehetővé, hogy nagyobb számban keletkezzenek magyar nyelvű irodalmi vagy tudományos művek. Az a tény, hogy a magyar nyelven alkotó szerzők száma s az általuk írt művek minősége nem emelkedett, Kármán véleménye szerint a következőkkel indokolható: az alkotói tehetség és elkötelezettség hiánya; a magyar nyelv nem kellőképpen kiművelt volta, illetve annak nem megfelelő szintű ismerete; az irodalommal és a tudományokkal való foglalatosság kismértékű társadalmi megbecsültsége. A magyar nyelven alkotó szerzők egyik legnagyobb hibájának azt a részben kényszerűségből, részben kényelemből művelt írói gyakorlatot tartja, melynek jegyében eredeti művek nem, vagy alig, csak fordítások keletkeznek. Ez a jelenség, az eredetileg más nyelven írott szövegek áttünetése magyarra nem új keletű, a magyar irodalmat a kezdetektől jellemzi, s azt az évszázadok során rendkívül nagyszámú értékes alkotással gazdagította. Mindazonáltal a 18. század e jelenség tekintetében újat hozott: ekkor a megelőző időszakhoz képest lényegesen nagyobb számban készültek és jelentek meg idegen nyelvű művek magyar változatai.

Kármán véleménye szerint a század jelentősen megnövekedett irodalmi termésének igen nagy hányadát kitevő magyarra fordított idegen művek többsége eredetijéhez képest silány minőségű. A legfőbb gondnak azt tartja, hogy a magyar tudományos és szépirodalmi művek nagyobbik hányada nem eredeti alkotás, hanem valamely idegen nyelvű munka fordítása, „tolmácsolása”, s kijelenti, hogy „ez még

⁴ GRANASZTÓI Olga, *Egy pesti könyvkereskedés nyugat-európai kapcsolatai a XVIII. század végén: Weingand és Köpff pesti könyvkereskedők levelei a neuchâtel levéltárban (1781–1788)*, Magyar Könyvszemle, 119(2003), 2, 166–187, itt: 175.

maga nem litteratura és ez is csak *út és útegyengetés*.⁵ Elismeri ugyan, hogy vannak sikerült fordítások, de mégsem ezek elkészítését tartja elsődlegesen fontosnak, hiszen: a fordított művek színvonala többnyire jelentősen alacsonyabb az eredeti szövegénél; más nemzetek irodalma a magyarnál jóval fejlettebb, a kiváló külföldi alkotásokat kellő előismeretek híján nem értheti meg az ilyesmihez nem szokott magyar olvasó; egy más országban, más társadalmi-kulturális körülmények között íródott mű idegen a magyarok számára. Ezért Kármán szerint a hazai szerzőknek inkább eredeti műveket kellene írniuk, még akkor is, ha így összességében kevesebb alkotás készül, hiszen a lényeg az, hogy azok „jók” legyenek, mert így: „Csinos lesz nyelvünk, és velős minden szó, mert az magán fogja hordani az *eredeti* lélek és az *öngondolkodás bélyegét*. A közönség örömet fogja olvasni azt az író, aki neki *hasznavehető* tanúságokat terjeszt, és a *szívhez* beszél, nem a papiros-hoz. A megfontolt, megkérődzett, új és hasznos igazságok forgásba jönnek, mert – interessálnak. Az emberek esmérete, hazánk s állapotunk esmérete terjedni fog, mert a magunk világát fogjuk könyveinkben találni. A gondolkodás, a meggyőződés és gyökeres tudományok veszik fel az uralkodópálcát, és mivel ezek nélkül nemcsak haszontalan, de valóban ártalmas és nemzeteket részegítő minden világosodás, e’ lesz nálunk az igaz és *józan* világosodás boldog időnyílása.”⁶

Ítéletét fenntartások nélkül elfogadhatjuk: a 18. századnak és a 19. század elejének fordításirodalmát nem a modern irodalmi alkotások elsődlegesen fontos jellemzője, a magas szintű esztétikai minőség teszi értékessé. E szövegek egy részén, a tudományos, gyakran oktatási célra íródott műveken ugyanis nem kérhető számon efféle érték, a valódi, modern értelemben vett irodalmi alkotások pedig javarészt kisebb jelentőségű szerzők csekély értékű művei. Amennyiben az idegen nyelvű irodalmak valóban kimagasló alkotásairól van szó, akkor is gyakran megfigyelhető, hogy az eredeti szöveg esztétikai értékével az átültetés – készítőjének a feladatra való alkalmatlansága folytán – már nem rendelkezik, vagy ha saját korában rendelkezett is azzal, szövege nyelviileg azóta elavult, legfeljebb nyelvemlékként tartandó számon, esetleg átadta a helyét egy újabb, nyelvében modernebb fordításnak. Ettől függetlenül a korszakban keletkezett for-

⁵ KÁRMÁN, *i. m.*, 951.

⁶ *Uo.*, 953.

dítások összessége természetesen tárgyát kell, hogy képezze a *magyar* irodalom történetére irányuló vizsgálatoknak, melyek révén megismerhetővé válnak a magyarországi eszme-, filozófia-, művelődés- és tudománytörténeti folyamatok, valamint a magyar nyelvhasználat változatos megnyilvánulási formái mint olyan tényezők, illetve jelenségek, melyek előkészítették és nagyban befolyásolták a magyar nyelvű irodalom térnyerését az ezt követő időszakban, tekintve, hogy az akkor tevékenykedő alkotóknak sok ekkori fordítás meghatározó olvasmánya volt.

Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy e szövegekkel foglalkozva egyben más országok *idegen nyelvű* irodalmát is vizsgáljuk, továbbá a magyar és a világirodalom összefüggéseit, sokszor nem is csupán két (eredeti mű, fordítás), hanem több elem kapcsolatrendszerét. Komoly módszertani hiba, s számos félreértés, félreértelmezés forrása lehet, ha ezen elemek együttesének csak egyik tagját, a magyar nyelvű fordítást vetjük vizsgálat alá, ezért minden esetben a lehető legszélesebb látószögű összehasonlító elemzések elvégzésére kell törekednünk. Ez a feladat természetesen az elmúlt korok textológusai, filológusai, eszme- és irodalomtörténészei számára is adott volt, az utóbbi néhány évben elérhetővé vált új módszerek és segédeszközök azonban soha nem látott mértékben gyorsítják és egyszerűsítik a mai kutató mindennapi munkáját, mely így a korábbi tapasztalatokat és gyakorlatot messze felülmúló eredményekre vezethet. Ehelyütt nem szükséges részletesen bemutatni a Google Books-szolgáltatás alkalmazásának előnyeit, hiszen a kutatók számára az utóbbi időben nyilvánvalóvá vált: ahogyan más területeken, úgy a 18. századi magyarországi fordításirodalom vizsgálatakor, szövegkiadások készítésekor is elengedhetetlenül fontos e páratlan gyűjtemény minél szélesebb körű, sokoldalú kiaknázása.

Kármán József jóvendölése szerint „az igaz és józan világosodás boldog időnyílása” akkor következik el, amikor majd a magyar szerzők elsősorban nem fordítások készítésén, hanem eredeti művek megalkotásán fáradoznak. Megállapítását a magyarországi irodalmi gyakorlatnak *A nemzet csinosodása* megjelenését követő három-négy évtized alatt, részben éppen e programadó szöveg hatására lezajlott átalakulására vonatkozó tények ismeretében értelmezve-értékelve fel kell tennünk a kérdést: vajon nem éppen ez a valóban elkövetkezett

„időnyílás”-e az az új korszak, mely felváltja a modernnel a régit? Vajon nem éppen akkor zárul-e le a régiség korszaka, amikor a magyar írók már kellően képzettek, elhivatottak, megbecsültek ahhoz, hogy tehetségüket eredeti művek megalkotásában tegyék próbára, s noha továbbra is készítenek olykor nagyra, máskor kevésre értékelt fordításokat, azok már nem képezik a magyar irodalmi kánon részét? Vajon nem éppen annak az újfajta szemléletnek a kialakulása jelent-e határvonalat, mely az eredeti mű szerzőjéhez képest általában jóval csekélyebb elismerésben részesíti a magyar változat szerzőjét, aki így *fordítóból műfordítóvá* válik? A fordítók és műfordítók fő célja ekkor már nem a magyar nyelv és kultúra fejlesztésének elősegítése, hanem az idegen nyelvű irodalmi és tudományos művek megismertetése a magyar olvasókkal. Ahogyan Radó Antal fogalmaz: „A műfordítás az egyes nemzetek szépirodalmának közvetítője, és mindenek előtt azt czélozza, hogy elhárítsa a szépirodalom termékeinek elterjedése elé a nyelvek különbözőzése által gördített akadályokat. Nincs művelt irodalom, melyre idegen irodalmak ne hatottak volna. Ezt a hatást pedig a legtöbb esetben nem az illető külföldi termékek eredetii, hanem azok fordításai szokták létrehozni.”⁷

A fenti kérdések megválaszolásához egyelőre nem rendelkezünk elegendő adattal a 18. és a 19. század irodalmáról. A korszak kutatói részéről mind ez idáig csak kisebb részterületek kapták meg az őket megillető figyelmet, s még az e területekre vonatkozó szakirodalom adatai is sok tekintetben további árnyalásra, frissítésre szorulnak. Továbbra is előttünk áll azonban a munka nagyobb része, az elvégzendő feladatok körébe egyaránt beletartozik a vizsgálatba bevonandó szövegek feltárása és összegyűjtése, valamint azok rendszerezése, komparatív vizsgálata és az adatok átfogó értékelése. A korszakkal foglalkozó kutatók már évek óta tanúi és részesei annak a boldog időnyílásnak, mely valódi fordulatot hozott a szövegek összegyűjtésében, kezelésében, rendszerezésében és vizsgálatában alkalmazható módszerek, a felhasználható digitális adattárolási és adatkezelési eszközök és eljárások terén.

⁷ RADÓ Antal, *A magyar műfordítás története, 1772–1831, 1883, 12.*

A konferencián elhangzott előadások többségének elkészült a szerkesztett változata, a jelen kötetben e tanulmányokat az azokban tárgyalt források keletkezésének időrendje szerint elrendezve adjuk közre. Az előadások kiválogatásánál fontos szempont volt, hogy azok középpontjában új, lehetőség szerint az eddigiekben nem publikált adatok, kutatási eredmények álljanak. Noha vizsgálandónak tartjuk a fordítás gyakorlatára vonatkozó elméleti megfontolásokat, reflexiókat is, elsősorban nem ezekre szerettük volna ráirányítani a figyelmet. Ez a döntésünk részben e szűkebb részterület viszonylagosan előrehaladott állapotú feltártságán alapult, részben azon a megfontoláson, melyet Klaudy Kinga a későbbi jelenségek vonatkozásában fogalmazott meg, de amelyet a korábbi időszakokra nézve is érvényesnek vélünk. E szerint „[...] nem beszélhetünk fordítástudományról a 19. században, mert a 19. századi gondolkodókat nem a fordításnak mint jelenségnek a minél alaposabb, minél egzaktabb leírása foglalkoztatta, inkább bizonyos fordítói elvek megfogalmazására törekedtek. [...] Általánosítási törekvéseiket nem az vezérelte, hogy minél többet tudjunk meg a fordítás folyamatáról, hanem az, hogy minél több művet fordítsanak le idegen nyelvekből magyarra, ezt minél jobb színvonalon tegyék, s ezáltal gazdagodjék a magyar nyelv és a magyar kultúra.”⁸

A vizsgált szövegegyüttes magában foglalja a magyarországi szerzők nyomtatásban megjelent és kéziratban maradt, változatos tematikájú fordításait. A tárgyalt korszak alapvetően a 18. század, s csupán Kazinczy egy-két későbbi munkája és a 19. században keletkezett esztétikai tankönyvek esetében tettünk kivételt. A vizsgált fordítások alapjául szolgáló eredeti művek többsége a 18. században keletkezett, de vannak köztük 16–17. századi munkák, és magától értetődően képviseltetik magukat az antik szerzők alkotásai is. A kötetben olvasható tanulmányok nagy része olyan szövegközpontú vizsgálatok eredményeit adja közre, melyek egy-egy vagy néhány mű eredetijének és egy vagy több különböző fordításának nyelvi-tartalmi összehasonlítása, az átdolgozás és kompiláció arányainak elemzése révén váltak hozzáférhetővé. A tanulmányok szerzői értékelték a fordítók nyelvi-stilisztikai teljesítményét, több esetben a nyelvi, nyelvtani reflexiók, a szóalkotás,

⁸ KLAUDY Kinga, *Magyar fordítástudomány a 19. században (Brassai Sámuel nézetei a fordításról)* = *Uő, Nyelv és fordítás: Válogatott fordítástudományi tanulmányok*, Tinta Könyvkiadó, 2007, 19–26, itt: 19.

a nyelvújítás, nyelvfejlés stb. szempontjából. Egy-egy dolgozat szerzője átfogóan mutatott be gazdagabb fordítói életműveket, egy-egy szellemi csoporthoz köthető fordítói tendenciákat, módszereket, illetve egyetlen alapszöveg különböző változatainak kiadástörténetét és recepcióját. Öröndetes tény, hogy az elemzések tárgyául néhány dolgozatban korábban ismeretlen, kéziratban fennmaradt fordítások szolgáltak. Van továbbá a tanulmányok között olyan, mely a fordítandó művek kiválasztását vagy az elkészült fordítások megjelentetését befolyásoló tényezőket (cenzúra, mecénatúra) elemzi, befogadás- és hatástörténetüket vizsgálja. Jelentős előrelépést jelent olyan, kevésbé kutatott területekhez tartozó témák feldolgozása, melyek a többnemzetiségű Magyarország nyelvhasználatának sajátos eseteit jelentik, és rámutatnak a magyar és a más nyelvű irodalmi jelenségek között észlelhető párhuzamokra.

Lengyel Réka